

3. Martynenko, I. (2017). *Psykhologichni zasady formuvannya komunikatyvnoi diialnosti ditei starshoho doshkilnogo viku z systemnymy porushenniamy movlennia* [Psychological foundations of the formation of communication activities in older preschool children with systemic speech disorders]. The sis for the degree of Doctor of Psychological Sciences. [in Ukrainian].

4. Panchenko, T. (2014). *Osoblyvosti sotsialno – psykhologichnoi adaptatsii ditei z porushenniamy movlennia* [Peculiarities of social and psychological adaptation of children with speech disorders]. *Scientific Journal of the National Pedagogical Dragomanov University. Series 19. Remedial pedagogy and special psychology. Iss. 27* 149–152. [in Ukrainian].

5. Fedorenko, S., & Pohrebniak, V. (2022). *Komunikatyvna kompetentnist yak umova sotsialnoi adaptatsii ditei z porushenniamy movlennia* [Communicative competence as a condition for social adaptation of children with speech disorders]. *Naukovyi zhurnal Khortytskoi natsionalnoi akademii. Seriya: Pedagogika. Sotsial na robot. Vypusk 2 (7)*, С. 168–175. [in Ukrainian].

УДК 376.018.1:316.614.5-024.14

Лілія Ханзерук,

кандидат педагогічних наук, доцент

e-mail: leliya.han64@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4653-7033>

Liliya Khanzeruk,

PhD of Pedagogical, Associate Professor

Український державний університет імені Михайла Драгоманова,

вул. Пирогова, 9, Київ

01054, Україна

Drahomanov Ukrainian State University

9 Pyrohova Street, Kyiv

01054, Ukraine

КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИВАЛЬНИЙ ПРОСТІР МАТЕРИНСЬКОЇ СІМ'Ї:

КАТАМНЕСТИЧНИЙ ПІДХІД

CORRECTIVE AND DEVELOPMENTAL SPACE OF THE MATERNAL FAMILY: A

CATAMNESTIC APPROACH

Анотація. У статті зроблено спробу дослідити динаміку стану науки та практики виховання дітей з особливими освітніми потребами у материнській сім'ї, яка традиційно в українській ментальності позиціонується як неповна. Дослідження було розпочато в рамках

міжнародного наукового проєкту «Human resources in poverty and disability: family perspective» (2013 р.), обговорювалось на VIII Міжнародному конгресі у Лісабоні (2015 р.), а також в окремих публікаціях автора з окресленої теми. Погляд на проблему через призму десятиліття (2014-2024 роки), позначеного руйнівною війною в Україні, видається вкрай актуальним. Адже велика кількість українських родин сьогодні переживають стан, коли відповідальність за виховання дітей покладається цілковито на жінок. У випадках виховання дітей з особливими освітніми потребами ключового значення набуває пошук допомоги дитині як провідний мотив материнської сім'ї. Такий мотив як спонукання до активності, пов'язане з намаганням матері задовольнити особливі освітні потреби дитини, загострює питання виховного ресурсу для створення корекційно-розвивального простору в умовах сім'ї. Позиціонується підхід, відповідно до якого важливості набуває не структура сім'ї, а якість материнства, серед маркерів якого обґрунтовано виділяються такі ключові значення: плекання материнства як частини особистості жінки; адекватність усвідомлення стану дитини і ставлення до її виховання; розуміння перспектив розвитку дитини і можливостей соціальної адаптації; готовність до партнерства у корекційно-реабілітаційній роботі.

Ключові слова: одинока матір, материнська сім'я, діти з особливими освітніми потребами, виховний ресурс, корекційно-розвивальний простір сім'ї.

Abstract. This article attempts to explore the dynamics of the state of science and practice in raising children with special educational needs within the maternal family, which is traditionally viewed as incomplete in the Ukrainian mentality. The research began within the framework of the international scientific project “Human resources in poverty and disability: family perspective” (2013), was discussed at the VIII International Congress in Lisbon (2015), and is also presented in separate publications by the author on the topic. Examining the problem through the lens of the decade (2014-2024), marked by the destructive war in Ukraine, is extremely relevant. A significant number of Ukrainian families today find themselves in a situation where the responsibility for raising children is placed entirely on women. In cases of raising children with special educational needs, seeking assistance for the child becomes a key motivation for the maternal family. This motivation, as an impetus for activity, is associated with the mother's efforts to meet the special educational needs of the child, intensifying the issue of educational resources for creating a corrective-developmental space within the family. The proposed approach emphasizes that it is not the family structure that is important, but the quality of motherhood, among the markers of which the following key aspects are highlighted: nurturing motherhood as part of a woman's identity; the adequacy of understanding the child's condition and the attitude toward their upbringing; an understanding of the child's

developmental prospects and possibilities for social adaptation; and readiness for partnership in corrective-rehabilitation work.

Key words: single mother, maternal family, children with special educational needs, educational resources, corrective-developmental space of the family.

Актуальність дослідження. За висновками національного проєкту «Хто ми?», проведеного у 2021 році Українським інститутом майбутнього, серед викликів, які нам доведеться долати у майбутньому були названі: війна з росією та можлива ескалація; еміграція значної кількості українських громадян за кордон; депопуляція внаслідок різниці смертності та народжуваності; корупція; погана екологія; великі державні борги тощо. Вже наступного 2022 року ми зіштовхнулись з цією реальністю, яка тягарем лягла на наші життя, сім'ї, освіту, країну. Перебуваючи у війні третій рік поспіль, ми переживаємо освітні втрати, надаємо освітні, психологічні та корекційно-розвивальні послуги дітям, мобілізуємо всі наші ресурси для якісної допомоги родинам, які виховують дітей з особливими освітніми потребами.

Сучасне визнання в освіті пріоритету сімейно-центрованого виховання зумовило природний інтерес науковців, практиків та батьків до виховного ресурсу для створення корекційно-розвивального простору в умовах сім'ї, який правомірно розглядається в якості основного стабілізуючого чинника соціальної адаптації дитини з особливими освітніми потребами (В. Синьов, О. Чеботарьова, Д. Шульженко, М. Супрун, С. Миронова, О. Романчук, О. Романенко, А. Шевцов, Л. Ханзерук, Душкевич М., Лісова О. та багато інших).

Однак травмуючі реалії сьогодення виступають додатковою детермінантою неадекватних практик сімейного виховання, ускладнюють загальну картину становища сімей, які виховують дітей з особливими потребами. Спроможність материнської сім'ї відповідати сучасним викликам зумовлює актуальність дослідження.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Поняття «материнська сім'я» у психолого-педагогічній науці не отримало поширення, хоча зустрічається в окремих словниках, правових і законодавчих документах, соціально-економічних

дослідженнях, аналітичних гендерних дослідженнях. Ці джерела об'єднує визначення материнської сім'ї як неповної, поява якої зумовлена різними чинниками: еволюцією сімейних моделей; розлученням; позбавленням батьківських прав; смертю одного з батьків; переважанням кількості жінок над кількістю чоловіків шлюбного віку; розпадом традиційної культури; девіаціями виховання тощо.

Згадана сімейна модель, як і сім'я вцілому, у другій половині ХХ століття починає розглядатись зарубіжними дослідниками у контексті теорії систем, відповідно до якої материнська сім'я – це жива система, яка має структуру (ресурси, склад), сімейні взаємодії, функції та життєвий цикл (Сєдих К., 2015). Унікальність складу, культурного та ідеологічного стилю зумовлює особливості функціонування та унікальність взаємин у материнській сім'ї.

У психології середини ХХ сторіччя перші системні дослідження сімей, які виховували дітей з порушеннями розвитку, фактично були «теоріями соціально-психологічних характеристик матерів». На той час дослідники відносили материнську сім'ю до групи ризику, внаслідок імовірної соціальної дезадаптації матері та соціальної непристосованості дітей. Серед ключових особливостей материнських сімей виділяли специфічні соціально-психологічні труднощі, пов'язані з вихованням дітей. Окремі дослідники розглядали соціальну ситуацію розвитку в материнській сім'ї як деприваційну, а саму сім'ю як дисфункціональну.

У дослідженні ЮНІСЕФ, проведеному на початку української незалежності, дослідники акцентували увагу на загальних закономірностях, притаманних різним типам сімей, в яких виховувались діти з інвалідністю («Іноценті», 2005). Результати дослідження підтвердили науково обґрунтований зв'язок між інвалідністю та бідністю, загострили увагу на необхідності надання допомоги всій сім'ї, яка з народженням дитини з особливими потребами також інвалідизується. Через стрес у таких сім'ях фіксувалась велика ймовірність стати неповними (здебільшого, батько покидає сім'ю), зверталась увага на значну підтримку, якої потребують матері.

З розгортанням у кінці XX – на початку XXI століття інтересу до проблеми залучення батьків до корекційно-виховного процесу стає зрозумілим, що незалежно від структури сім'ї, вона включена у широкий соціальний контекст. Аналіз ситуації в Україні (Романчук О., 2008) засвідчив, що незважаючи на хронічне перебування у стані складного усвідомлення реальності, попри соціальні стигми, значна частина сімей, в яких виховуються діти з особливими освітніми потребами, знаходить ресурси для «контрсоціального героїзму».

Одночасно подібні переконання лягають в основу зарубіжних наукових концепцій, особливої уваги з яких заслуговує концепція «сім'ї як розвивального простору» (Mattejat, Schneewind, 2000). Сутність концепції ґрунтується на здатності сім'ї розглядати виховання дитини з особливими освітніми потребами як «стимул до розвитку», створенні системи умов для розвитку всіх і кожного. Розвивальний простір сім'ї автори описують як «систему результатів розвитку». Умови розвитку визначаються структурою сім'ї, відносинами у ній, зовнішніми впливами на неї та можливостями подолання проблем, виховним ресурсом. Значущість кожної умови залежить, насамперед, від її місця у структурі, від того, чи впливає нова ситуація тільки як «стресор», що провокує декомпенсацію, чи як «стимул для розвитку».

Розглядаючи материнську сім'ю, в такому концептуальному ключі, підкреслювались не лише можливі «стресори» її функціонування, а також сила, протидія стресу, здатність мобілізувати ресурси та інші «стимули для розвитку». До сильних сторін материнських сімей відносили чіткість та несуперечливість вимог до дітей, більш відкрите та близьке спілкування з ними, поєднання стилів материнської та батьківської поведінки, здатність мобілізуватися для прийняття повної відповідальності за дітей. Яскравим проявом останнього можемо вважати намагання багатьох матерів отримати вищу спеціальну освіту для якісної допомоги дитині в умовах сім'ї.

Отже, структура сім'ї здійснює на корекційно-розвивальний простір складний, суперечливий і недостатньо вивчений вплив, а тому вчені ще не готові

продемонструвати модель, яка б передбачала наслідки виховання у материнській сім'ї.

Мета статті полягає у дослідженні динаміки стану науки та практики в Україні щодо виховання дітей з особливими освітніми потребами у материнській сім'ї.

Методи дослідження. Аналіз нормативно-правових актів, що регулюють питання статусу та соціального захисту материнських сімей; методи системного та катamnестичного підходу; структуроване інтерв'ю; наративний аналіз життєвої історії.

Результати дослідження. Звернення до жіночих студій як актуальної наукової дисципліни необхідне багатьом фахівцям, серед яких психологи і педагоги. На цьому наголошує В. Агеєва у передмові до монографії Сімони де Бовуар «Друга стать», яка стала класикою світової філософської думки. Зокрема, у контексті нашого дослідження значний інтерес становлять філософські міркування щодо материнства як найвищого етапу розвитку жінки, традиційного погляду на народження дітей як змісту і мети інституту шлюбу (Сімона де Бовуар, 2017: 105).

Українські дослідники констатують, що на різних етапах розвитку українського суспільства простежувалась значна роль жінки-матері та її незалежний статус. Особливе ставлення до жінки-матері в українських сім'ях зумовлювалось вимушеною відсутністю чоловіків, яким доводилось заробляти далеко від дому, або воювати. За таких обставин мінімального включення чоловіків у виховання дітей жінці доводилось турбуватись про сім'ю, що відображалось на її поведінці та характері. В часи козацтва простежувався особливо високий рівень підтримки жінки-матері (Сєдих К., 2015).

В Україні, як пострадянській державі, можливість використання сімейного чинника у вихованні дітей з особливими освітніми потребами довгий час обмежувалась домінуванням суспільного виховання. Цікаво, що поняття «одинока матір» ми отримали у спадок від радянського минулого, коли у 1944 році його було вжито в одному з тогочасних указів. Згодом були інші нормативно-правові акти, де цей термін згадується, однак законодавчо не закріплюється, що зумовлювало його різночитання та невизначеність критеріїв.

З часом ратифікуються важливі міжнародні документи та розробляються нормативно-правові акти, які інтегрують сімейне і суспільне виховання. Згідно з новим Законом «Про освіту» (Стаття 55), виховання в сім'ї є першоосновою розвитку дитини як особистості.

У нашій країні, де сім'я трактується як первинний та основний осередок суспільства, одинока особа має права члена сім'ї (стаття 3 Сімейного кодексу України). В українському законодавстві продовжують послуговуватися терміном «одинокі матері». Оскільки термін досі не має визначення, ключовим критерієм надання статусу одинокій матері виступає необхідність виховувати та утримувати дитину без участі батька. Існування правового статусу «одинокій матері», з одночасною відсутністю самого поняття в нормативно-правових актах, породжує юридичні колізії. Тому в Україні ще потребують вирішення питання вдосконалення чинного законодавства щодо правового регулювання статусу одинокій матері аж до розробки і прийняття відповідного закону, що дозволить соціально захистити материнську сім'ю (Тунків Ю., 2021).

Такий захист, своєю чергою, сприятиме розв'язанню проблеми відповідальності одинокій матері за утримання своїх дітей та їх виховання, яка закріплена в Конституції України та Сімейному кодексі України. А у випадках виховання дітей з особливими освітніми потребами ще й у виконанні додаткової сімейної функції – корекційно-реабілітаційної.

Проведене в рамках міжнародного наукового проекту «Human resources in poverty and disability: family perspective» (2013 р.) дослідження виховного ресурсу материнських сімей, в яких виховуються діти з особливими освітніми потребами, показало невтішну статистику щорічного зростання кількості таких сімей. Материнські сім'ї складають значну частку сімей, у яких виховуються діти з особливими освітніми потребами. За даними цього дослідження, 2/3 дітей з інтелектуальними порушеннями виховуються одинокими матерями (Ханзерук Л., 2016).

Дизайн згаданого дослідження виховного ресурсу материнських сімей був репрезентований вибіркою матерів, які здобували вищу освіту в УДУ імені

Михайла Драгоманова (сучасний код та найменування спеціальності: 016 спеціальна освіта), та будувався на аналізі текстів інтерв'ю та нарративному аналізі життєвої історії однієї матері як головного респондента.

На основі інтерпретації та аналізу текстів інтерв'ю було ідентифіковано основні теми, які розкривають стан материнської сім'ї: «Ніхто не вчить бути мамою дитини з особливими потребами»; «Усе, що ми маємо – зроблене самими мамами»; «Доглядаю за дитиною 24 години на добу»; «Живемо за межею бідності»; «Відсутність впевненості у завтрашньому дні»; «Хочу бути впевненою, що після моєї смерті дитина матиме належний догляд» тощо.

Інтерпретація особистої історії, написаної у формі спогадів матері, дала нам змогу репрезентувати виховний ресурс конкретної материнської сім'ї, який формувався з просуванням стадіями життєвого циклу сім'ї. Унікальність дослідженого випадку полягала у різному значенні чинників, які формували виховний ресурс для корекційно-реабілітаційного простору материнської сім'ї. У випадку з першою дитиною (сином) респондент зіштовхнулася з необхідністю подолання розгубленості, невпевненості та незнання, як виховувати (травматичне/стресогенне значення). У вихованні доньки, за іронією долі, другим випадком народження у сім'ї дитини з порушенням інтелектуального розвитку, матір продемонструвала компетентність, наполегливість і послідовність у намаганні створити для неї максимальні умови розвитку (захисне/ресурсне значення). Отриманий досвід накопичення виховного ресурсу у випадку з сином мав значний вплив на виховання доньки. Професійна компетентність матері, у зв'язку з отриманою незадовго після народження доньки вищою спеціальною педагогічною освітою, сприяла управлінню виховним ресурсом материнської сім'ї. На момент дослідження діти відвідували спеціальні освітні заклади: син – спеціальну загальноосвітню школу для дітей з інтелектуальними порушеннями, донька – дошкільний заклад компенсуючого типу. Респондент відшукала внутрішню гармонію та моральні сили рухатись далі. Вона мріяла працевлаштуватись за спеціальністю та допомагати дітям з особливими освітніми потребами вже як фахівець. Життя матері набуло сенсу, відбувся своєрідний

рефреймінг – оцінка власного досвіду в інших концептуальних рамках, з інших позицій, у світлі нових цінностей життя.

Як бачимо, дослідження продемонструвало складні психосоціальні наслідки узагальненого стану матері, на яку покладається повна відповідальність за дитину з особливими освітніми потребами. Здебільшого, це супроводжується почуттям провини, жертвовною відданістю дитині, гіперопікою та формуванням симбіотичного зв'язку; обмеженням соціальних контактів; другорядним ставленням до себе, своїх інтересів, потреб та особистісного розвитку; вседозволеністю, непослідовністю у вихованні, поведінковими проблемами та порушеннями соціального розвитку дітей тощо.

Результати дослідження проте дали змогу констатувати, що незважаючи на велике навантаження та пов'язані з ним труднощі, материнські сім'ї демонструють позитивний досвід виховання дітей, силу характеру, щирість, толерантність і здатність до емпатії. Це спростовує твердження, що материнські сім'ї дітей з особливими потребами – це сім'ї «ризикую», «дисфункціональні», «депривовані» тощо.

Успішність функціонування материнської сім'ї цілковито залежить від її виховного ресурсу та створенні на його основі корекційно-розвивального простору. Як показало дослідження, недостатність соціальної підтримки, соціальна стигматизація, недоступність системи послуг та інші маркери зумовлюють травматичне, стресогенне значення виховного ресурсу. З іншого боку, батьківська компетентність, наполегливість і послідовність материнської сім'ї у намаганні забезпечити максимальні умови розвитку дитини дають можливість засвідчити про його захисне, ресурсне значення. Останнє пов'язане, як підтвердило дослідження, з недостатністю соціальних можливостей і структур, які б підтримали матір і дитину/дітей у їх розвитку.

Відносно недавнє цікаве дослідження особливостей матерів, які виховують дітей з інвалідністю (Душкевич М., Лісова О., 2021), виявило у них специфічні симптоми синдрому емоційного вигорання: підвищений рівень тривоги і депресії; переживання відчуття «загнаності у кут», незадоволеності собою; гостре

реагування на психотравмуючі обставини; дезорієнтованість у проявах власних емоцій; психосоматичні та психовегетативні порушення тощо. Проте, навіть перебуваючи у стані вичерпаності власних емоційних ресурсів, матері продовжують бути емоційно «включеними» у стосунки з дитиною.

Усвідомлюючи ризики такого ресурсного стану матерів, важливо звернути увагу на те, що баланс необхідної опіки і вимог як головний фокус участі материнської сім'ї у корекційно-реабілітаційному процесі набувається наполегливою спільною працею, а також неодноразово зауваженою необхідністю її підтримки на всіх рівнях.

Сучасні дослідники позиціонують необхідність комплексного підходу до розв'язання проблем материнства, розглядаючи його в культурно-історичному, психофізіологічному, феноменологічному та психотерапевтичному контекстах. Досліджується психологічна готовність жінки до материнства (Анчева, І. А., 2017).

Зі схваленням Концепції створення та розвитку системи раннього втручання в Україні (Концепція, 2021) було переглянуто пріоритети державної політики у сфері охорони сім'ї та дитинства, упроваджуються успішні методики світової практики (практика катамнестичного спостереження), спрямовані на підтримку сімей, в яких виховуються діти групи ризику/або з особливими освітніми потребами. Імплементация Концепції забезпечить наступність важливих процесів підтримки материнських сімей на етапах раннього виявлення порушень розвитку в дитини, надання сім'ї послуги раннього втручання; переходу дитини в систему інклюзивного навчання в закладах дошкільної освіти.

З прийняттям нової редакції Закону «Про дошкільну освіту» (2024 р., ст. 20) чітко регламентовано права та обов'язки батьків у педагогічному партнерстві з педагогічними працівниками: формування індивідуальної освітньої траєкторії дитини; участь у формуванні індивідуальної програми її розвитку; присутність під час освітнього процесу; комунікація з фахівцями тощо. Закон також розширює типи освітньої діяльності, серед яких – центр педагогічного партнерства, що

забезпечує розвиток дітей від народження за обов'язкової участі їхніх батьків або одного з них.

Підтримка сімей, які виховують дітей з ментальними порушеннями через навчання батьків та підтримку їх емоційного здоров'я, – важлива частина Всеукраїнської програми ментального здоров'я «Ти як?», адже без психологічної допомоги і підтримки родини не подолають власні труднощі та не стануть джерелом підтримки для своїх дітей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, корекційно-розвивальний простір материнської сім'ї в сучасній Україні за останнє десятиліття набуває нових стимулів і результатів розвитку. У цьому розвитку важливості набуває не структура сім'ї, а якість материнства. До маркерів соціальної інклюзії материнської сім'ї належать: плекання материнства як частини особистості жінки; адекватність усвідомлення стану дитини і ставлення до її виховання; розуміння перспектив розвитку дитини і можливостей соціальної адаптації; готовність до партнерства у корекційно-реабілітаційній роботі; свідоме набуття батьківської компетентності як умови включення у продуктивну співпрацю з фахівцями; формування оптимістичних реалістичних установок щодо власного життя та життя дитини. Без опори на щоденну цілеспрямовану працю материнської сім'ї найкраща корекційно-розвивальна технологія не дасть бажаного результату.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хто ми? Портрет українців очима українців. (2021). *Український інститут майбутнього* <https://uifuture.org/publications/hto-my-portret-ukrayincziv-ochyma-ukrayincziv/>
2. Сім'я і дитина в умовах інклюзивної освіти. Методичні поради батькам щодо сімейного супроводу навчання дітей з порушеннями функцій опорно-рухового апарату. (2014). *Навчально-методичний посібник* / Шевцов А. Г., Романенко О. В., Ханзерук Л. О., & Чеботарьова О. В., за заг. наук. ред.. Шевцова А. Г. К.: Видавничий Дім «Слово». 26–52.
3. Седих, К. В. (2015). *Психологія сім'ї: навч. посіб.* К.: ВЦ «Академія». 192 с.

4. Романчук, О. (2008). Неповносправна дитина в сім'ї та в суспільстві. "A Child with Disabilities in the Family and Society." *Практичний посібник*. Львів: «Літопис». 334 с.
5. Сімона де Бовуар. (2017). Друга стаття. *У двох томах*. К.: Основи. 368 с.
6. Сімейний кодекс України <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2947-14#Text>
7. Тунків, Ю. Одинокa матір: підстави для отримання статусу, права і обов'язки <https://jurfem.com.ua/odynoka-matir-pidstavy-dlya-otrymanyua-statusu/>
8. Khanzeruk, L. A. (2016). On the way to inclusion: the vision from the “maternal family” // *Journal of Research in Special Educational Needs / Special Issue: 8 th Inclusive and Supportive Education IV Congress Internacional da Pro-Inclusao, Lisbon, Portugal 26-29, July 2015*. Volume 16, Issue Supplement S1, pages 782–785. Режим доступу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1471-3802.12334/full>
9. Душкевич, М., & Лісова, О. (2021). Специфіка проявів емоційного вигорання матерів, які виховують дитину з інвалідністю. *Соціальна та освітня інклюзія: історія, сучасність та перспективи розвитку: колективна монографія у 2 ч. Ч. 1*. За ред. С. П. Миронової, Л. Б. Платаш. Чернівці: «Технодрук». 238–251. https://lib.lntu.edu.ua/sites/default/files/2021-11/MONOGRAF_2021.pdf
10. Анчева, І. А. (2017). Сучасний погляд на психологічну готовність жінки до материнства. *Здоров'я жінки*. <https://med-expert.com.ua/journals/ua/suchasnij-pogljad-na-psihologichnu-gotovnist-zhinki-materinstva/>
11. Концепція створення та розвитку системи раннього втручання. (2021). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/517-2021-%D1%80#Text>
12. Закон України «Про дошкільну освіту» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3788-20#Text>
13. Всеукраїнська програма ментального здоров'я «Ти як?» <https://www.howareu.com/>
14. Одинокa мати: статус, права та пільги <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0016697-16#Text>
15. Сурякова, М. В., & Учитель, І. Б. (2022). Сім'я у системі цінностей сучасних українців. *Соціальна психологія. Юридична психологія*. <http://habitus.od.ua/journals/2022/40-2022/31.pdf>

REFERENCES

1. Khto my? Portret ukraintsiv ochyma ukraintsiv. (2021). [Who Are We? A Portrait of Ukrainians Through Ukrainians Eyes]. *Ukrainskyi instytut maibutnoho* <https://uifuture.org/publications/hto-my-portret-ukrayincziv-ochyma-ukrayincziv/> [in Ukrainian].
2. Simia i dytna v umovakh inkluzivnoi osvity. Metodichni porady batkam shchodo simeinoho suprovodu navchannia ditei z porushenniamy funktsii oporno-rukhoveroho aparatu. (2014). [Family and Child in the Context of Inclusive Education: Methodological Recommendations for Parents on Supporting the Learning of Children with Motor Function Impairments]. *Navchalno-metodychnyi*

- posibnyk* / Shevtsov A. H., Romanenko O. V., Khanzeruk L. O., & Chebotarova O. V., za zah. nauk. red.. Shevtsova A. H. K.: Vydavnychi Dim «Slovo» [in Ukrainian].
3. Sedykh, K. V. (2015). Psykholohiia simi: [Family Psychology] *navch. posib. K.*: VTs «Akademiia». 192 s. [in Ukrainian].
 4. Romanchuk, O. (2008). Nepovnospravna dytyna v simi ta v suspilstvi [A Child with Disabilities in the Family and Society] *Praktychnyi posibnyk*. Lviv: «Litopys». 334 s. [in Ukrainian].
 5. Simona de Bovuar. (2017). Druha stat [Second Gender] *U dvokh tomakh*. K.: Osnovy. 368 s. [in Ukrainian].
 6. Simeinyi kodeks Ukrainy [Family Code of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2947-14#Text> [in Ukrainian].
 7. Tunkiv, Yu. Odynoka matir: [Single Mother] *pidstavy dlia otrymannia statusu, prava i oboviazky* <https://jurfem.com.ua/odynoka-matir-pidstavy-dlya-otrymanyia-statusu/>
 8. Khanzeruk, L. A. (2016). On the way to inclusion: the vision from the "maternal family" // *Journal of Research in Special Educational Needs / Special Issue: 8 th Inclusive and Supportive Education IV Congress Internacional da Pro-Inclusao, Lisbon, Portugal 26-29, July 2015*. Volume 16, Issue Supplement S1, pages 782–785. Режим доступу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1471-3802.12334/full> [in English].
 9. Dushkevych, M., & Lisova, O. (2021). Spetsyfika proiaviv emotsiinoho vyhorannia materiv, yaki vykhovuiut dytnu z invalidnistiu [Specificity of Emotional Burnout Manifestations in Mothers Raising a Child with Disabilities] *Sotsialna ta osvitnia inkluziia: istoriia, suchasnist ta perspektyvy rozvytku: kolektyvna monohrafiia u 2 ch.* Ch. 1. Za red. S. P. Myronovoi, L. B. Platash. Chernivtsi: «Tekhnodruk». 238–251. https://lib.lntu.edu.ua/sites/default/files/2021-11/MONOGRAF_2021.pdf [in Ukrainian].
 10. Ancheva, I. A. (2017). Suchasnyi pohliad na psykholohichnu hotovnist zhinky do materynstva. [A Contemporary Perspective on a Womans Psychological Readiness for Motherhood] *Zdorovia zhinky*. <https://med-expert.com.ua/journals/ua/suchasnij-pogljad-na-psihologichnu-gotovnist-zhinki-materinstva/> [in Ukrainian].
 11. Kontseptsiia stvorennia ta rozvytku systemy rannoho vtruchannia. (2021). [Concept of Creating and Developing an Early Intervention System] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/517-2021-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
 12. Zakon Ukrainy Pro doshkilnu osvitu [Law of Ukraine on Pre-School Education] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3788-20#Text> [in Ukrainian].
 13. Vseukrainska prohrama mentalnoho zdorovia «Ty yak?» [All-Ukrainian Mental Health Program How Are You?] <https://www.howareu.com/> [in Ukrainian].

14. Odynoka maty: status, prava ta pilhy [Single Mother: Status, Rights, and Benefits] <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0016697-16#Text> [in Ukrainian].
15. Suriakova, M. V., & Uchytel, I. B. (2022) Simia u systemi tsinnosti suchasnykh ukrainsiv. [Family in the Value System of Modern Ukrainians] *Sotsialna psykholohiia. Yurydychna psykholohiia* <http://habitus.od.ua/journals/2022/40-2022/31.pdf> [in Ukrainian].

УДК: 376.1-056.37

Олена Чеботарьова,

доктор педагогічних наук, професор,
завідувач відділу освіти дітей з
порушеннями інтелектуального розвитку
olena.chebotareva@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4560-3708

Olena Chebotaryova,

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Head of the Department of Education of Children
with Intellectual Disabilities

Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України
вул. Берлинського 9, м. Київ,
04060, Україна

Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology
of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Berlinsky st., 9, Kyiv,
04060, Ukraine

**ДОШКІЛЬНА ОСВІТА ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ:
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

**PRESCHOOL EDUCATION OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL
NEEDS: EDUCATIONAL AND METHODOLOGICAL SUPPORT**